

Autoreferat

1. Imię i nazwisko

Marek Nowak

2. Posiadane dyplomy, stopnie naukowe

Magisterium z socjologii: Instytut Socjologii UAM, 1996

Doktorat z socjologii: Instytut Socjologii UAM, 2003

3. Informacje dotychczasowym zatrudnieniu w jednostkach naukowych

1996 - 1999 Praca asystenta przewodniczącego Rady Fundacji Humaniora.

1998 - 2003 Studia doktoranckie w Instytucie Socjologii UAM.

2003 - 2006 Zatrudnienie kontraktowe na stanowisku adiunkta w Wyższej Szkole Humanistycznej w Lesznie.

2005 Zatrudnienie kontraktowe na stanowisku adiunkta w Wyższej Szkole Zarządzania i Marketingu w Bydgoszczy.

2007 Zatrudnienie na stanowisku adiunkta w Wyższej Szkole Biznesu w Gorzowie Wlkp.

2003 - 2015 Zatrudnienie na stanowisku adiunkta w Instytucie Socjologii UAM.

4. Osiągnięcia naukowe

Tekst autoreferatu zawiera formę wprowadzenia o charakterze teoretycznym oraz wskazanie trzech zagadnień-problemów, które legły u podstaw proponowanej książki habilitacyjnej, a które dają się prześledzić w dorobku habilitanta. A mianowicie: (1) zagadnienia społeczeństwa cywilnego i sfery publicznej; (2) sprawczości indywidualnej a sprawczości społecznej (3) i "teorii" nieracjonalnego działania (opisu głównych wątków książki habilitacyjnej). Na końcu autoreferatu zamieszczono literaturę.

Słowa kluczowe: podmiotowość, aktywizm, wolontariat, *voluntas*, postawa prospołeczna, naturalny poziom aktywizmu.

Wprowadzenie

Koncepcja przedkładanej habilitacji ukształtowała się wraz z realizowanymi badaniami w połowie pierwszego dziesięciolecia nowego millenium. Ich przedmiot najogólniej dotyczył zagadnień samoorganizacji społecznej i aktywizmu w kontekście społecznym, co było

pokłosiem zainteresowań autora najnowszą historią polski, fenomenem tzw. "pierwszej <<Solidarności>>" i procesem zmiany systemowej początku lat 90. XX w. Źródła tych zainteresowań oraz teoretyczno-historyczny kontekst świetnie ilustrują treści monograficznej pracy zbiorowej: "Czy społeczny bezruch. O społeczeństwie obywatelskim i aktywności we współczesnej Polsce" sprzed blisko 10 lat. W ramach tej pracy podrozdział zatytułowany: "Społeczeństwo obywatelskie w Polsce. Poprzez <<Solidarność>> do społecznego bezruchu" (Nowak 2006) podejmował m.in. wysiłek rekonstrukcji ewolucji podmiotowości Polaków odwołując się do perspektywy znacznie przekraczającej akt "porzucania" realnego socjalizmu. Owo "przekroczenie" jest ważnym elementem myślenia autora, które pojawia się później w kolejnych pracach aż do "Teorii nieracjonalnego wyboru. Socjologicznego studium na temat wolontariatu i społecznego aktywizmu" - przedkładanej rozprawy habilitacyjnej. Innym elementem stanowiącym podstawę poszukiwań teoretycznych są warianty neoklasycyzmu w socjologii. Pojawiają się tutaj wprost nawiązania do Michaela Buravoya i Stanisława Kozyra-Kowalskiego.

Społeczeństwo cywilne a sfera publiczna

Autor zakłada (bez odwoływania się do konkretnej filozofii historii), że zachodzące zmiany mają charakter kumulującego się procesu, a kolejne etapy dają się charakteryzować ze względu na określone cechy dominującej podmiotowości (w ramach określonych uwarunkowań polityczno-społecznych i ekonomicznych). Z tego punktu widzenia podmiotowość w warunkach ładu monocentrycznego, o wyraźnie socjalnym i etatystycznym charakterze, kształtowała podmiotowość Polaków w specyficzny sposób¹. Okres późniejszy stanowił na tym tle istotną zmianę w dwóch wymiarach: (I.) nowych "reguł gry" w zakresie ekonomii oraz (II.) zmiany ideologicznego punktu odniesienia, co zmieniało charakter i specyfikę społecznej aktywności w jej najbardziej masowych przejawach (obrazuje to choćby ewoluujący stosunek do strajków, czy demonstracji jako strategii oporu społecznego, pisał o tym choćby David Ost, por. Ost 2007, a także Nowak 2010, Ekiert, Foa 2011).

---

¹ Miała ona charakter zdecydowanie kontestacyjny oraz zorientowany na problemy socjalne, które wraz z narastaniem problemów legitymizujących społeczne nierówności (warto zwrócić uwagę na zapisy robotniczych pamiętników z tego okresu, por. *Robotnicze losy. Życiorysy własne robotników*, tomy 1 i 2, Wydawnictwo Naukowe UAM, Poznań 1996) zaczęły wykazywać tendencje do przekształcania się w ideologię o charakterze wspólnotowym i konserwatywnym.

Proces ten z racji przemysłów i kompetencji związanych z socjologią ekonomiczną (doktorat habilitanta dotyczył ekonomizującej perspektywy instytucjonalizmu w socjologii i ekonomii, por. Nowak 2009) pierwotnie bardziej pozostawał w związku ze sferą ładu społeczno-ekonomicznego i z procesem złożonej ewolucji w kierunku stosunków kapitalistycznych niż np. był wypadkową symbolicznego "odzyskania wolności" późną wiosną 1989 roku.

Tego rodzaju podejście miało dwa źródła: (1) pierwsze, zaczerpnięte za pośrednictwem przywołanego już Stanisława Kozyra-Kowalskiego (Kozyr-Kowalski 2004), marksowskiego przekonania, że u podstaw dynamiki społecznej leżą materialne procesy związane z zaspokajaniem potrzeb i (2) drugie, nie pozostające z pierwszym w sprzeczności, "literalne" odczytanie tego, czym (tym razem w interpretacji Hegla, por. Nowak 2006, 82) jest społeczeństwo obywatelskie - niekoniecznie w opozycji do organizacji politycznej państwa².

Jakkolwiek autorowi rozprawy habilitacyjnej trudno się dzisiaj jednoznacznie zgodzić z takim stawianiem sprawy, podobne uwypuklenie silnie oddziaływało na sposób postrzegania podmiotowości i legło u podstaw uproszczeń i nieporozumienia (por. Pluciński 2006), które ciąży do dzisiaj na interpretacji społecznej aktywności i wyznacza oś podziału pomiędzy "oryginalnym" **społeczeństwem obywatelskim** (gdy mówią o nim związkowcy, czy zwolennicy tzw. "Nowej prawicy"), **społeczeństwem cywilnym** (gdy "Parada równości" narzuca się publiczności miejskiej, świadomie uderzając w społeczne tabu)³, a np. kulturową konstrukcją wolontariatu, pozostająca z owym społeczeństwem cywilnym w związku⁴. Głównie to ostatnie: "społeczeństwo cywilne" stało się przedmiotem dalszego zainteresowania habilitanta, wyznaczonego przez obszar "świata życia" (*lebenswelt*) jednostki w rozumieniu które opisuje nieco jednostronnie Jürgen Habermas⁵.

---

² A jest ono, w zaproponowanej interpretacji, nie tyle ekspresją (wziętego choćby z "Polityki" Arystotelesa) dążenia do mówienia własnym głosem w sprawach wspólnoty, ale raczej przestrzenią realizacji interesów ekonomicznych (*bürgerliche Gesellschaft*) - poza sferą gospodarstwa domowego. Gdy realizacja interesów (w ramach rodzącego się społeczeństwa klasowego) stała się możliwa.

³ Problem ten szczególnie jasno widać w dyskusji publicznej, gdzie liberalizm ekonomiczny (odwołujący się do owego "pierwotnego" społeczeństwa obywatelskiego) przenika się z tym kulturowym (eksplorującym częściej owo drugie rozumienie), tworzy zaskakującą hybrydę, która niejako przy okazji podważa klasyczne polityczne podziały na osi: lewica, prawica.

⁴ Można mówić tu o swoistym "importie" aktywności pozakontestacyjnej i socjalnej jednocześnie, w ramach wyłaniającego się modelu "zdeetatyzowanego" społeczeństwa kapitalistycznego.

⁵ A zatem m.in. w perspektywie komunikacji (por. Habermas 2002) jako zwornika podmiotowości w rzeczywistości późnej nowoczesności, a następnie w odniesieniu do (przywołanego już) państwa i konstytucjonalizmu. Owa "komunikacyjność" naznacza również wymiary podmiotowości, które mogą (choć nie muszą) wykroczyć poza logikę zaspokajania materialnych potrzeb, w sposób mniej oczywisty pozostają z nimi w związku, na gruncie analizy systemu społecznego. Nawiązanie do tzw. "Szkoły Krytycznej" nie jest tu

Interesujące z punktu widzenia kolejnych publikacji habilitanta wydaje się to, że współczesna sfera publiczna ujawnia się jako przestrzeń przenikania się konstruktów teoretycznych "społeczeństw": obywatelskiego i cywilnego⁶. Tyle, że wbrew oczekiwaniom zwolenników negatywnej wolności i współczesnych krytyków historyczności, owo społeczeństw (już bez przymiotników) pozostaje następstwem genetyczno-historycznych uwarunkowań. A owe genetyczne uwarunkowania w ujęciu Habermasa są polem oddziaływań mających swego "hegemonu"⁷. Specyfikę relacji kształtują zaś procesy komunikacyjne i zagadnienie uczestnictwa w kulturze słowa pisanego (por. Habermas 2007), a nie inne czynniki.

Można zaryzykować tezę, że "dla nas" (odwołując się do najnowszego dziedzictwa Środkowej i Wschodniej Europy) sfera publiczna mogła oznaczać coś nieco innego, co samo w sobie jest intrygującym źródłem przemyśleń (za czym mogą przemawiać propozycje wyróżnienia modelu rozwojowego naszej części Europy, por. Brzechczyn 1998). Przykłady podobnych pytań można znaleźć we współczesnych opracowaniach analizujących np. fenomen "Solidarności" i społeczeństwa obywatelskiego (por. choćby: Załęski 2011), czy bardziej fundamentalne stawianie pytań: o historyczną specyfikę rozwoju polskiego społeczeństwa (por. Sowa 2011). Dylematy i kłopoty interpretacyjne wskazują tutaj na złożoną historię rodzenia się podmiotowości Polaków, o czym w niezwykle krytycznym tonie pisał (w drugiej połowie lat 40. XX w.) Józef Chałasiński. Sugerował on, że kluczowe znaczenie dla jej powstania związane było z ubożającą szlachtą i specyfiką stosunków, które ta wytwarzała w relacji do tzw. "kwestii narodowej", dominujących w przestrzeni miasta mniejszości etnicznych i klas niższych (por. Chałasiński 1995). Można zaryzykować tezę, że w podobnym duchu wytwarzana była forma filantropii, która później stawała się elementem systemu pomocy społecznej, a współcześnie wykorzystuje zasadę pomocniczości i wolontariat (jako jedno z "narzędzi" dostarczenia usług).

---

przypadkowe, z drugiej jednak strony właśnie "odniesienie habermasowskie" (por. Pluciński 2011) może łagodzić markowski charakter zaproponowanego rozumowania i wskazuje na późno-nowoczesny "sens" stosunków klasowych, w opozycji do buntu i rewolucji znamionujących wcześniejsze etapy budowy relacji państwo-obywatel (przykładem mogą być cykliczne kryzysy legitymizacji realnego socjalizmu, przez Jadwigę Staniszkis określane mianem: "regulacji poprzez kryzys", por. Staniszkis 2008, Nowak 2008).

⁶ Różnicę pomiędzy nimi, na gruncie stanowiska Habermasa opisuje wystarczająco czytelnie Przemysław Pluciński (Pluciński 2011).

⁷ Teoretyzowanie na ten temat znajdziemy u Gramsciego (2006), opisał je również przywołany już Habermas w pracy, którą większość badaczy odkryła dopiero po przetłumaczeniu na język polski, a zatem po 45 latach (Habermas 2007) od powstania oryginału. Większość z nich niejako zmuszona była przyjąć ją jako "zewnętrzny" standard interpretacyjny. Rozpowszechniony brak dostępu do pracy skutecznie usunął zaproponowane w niej tezy z krytycznej dyskusji, która toczyła się w latach 80. i 90. XX w., gdy kształtowały się nasze własne podstawy demokratycznej sfery publicznej i pojmowanie tego, co oznacza dla nas *civil society*.

Habermas mógł się narazić w związku z tym na zarzuty, że postrzegał dynamikę powstawania sfery publicznej głównie wertykalnie i do tego (za Marksem) w przeciwieństwie do rodzenia się podmiotowości klas niższych. Rozumienie to wydaje się niewystarczające co najmniej wszędzie tam, gdzie "burżuazyjność" i sfera komunikacji nie wyczerpuje zagadnienia powstawania indywidualnej podmiotowości (o czym zdaje się przekonywać polski, a częściowo również środkowoeuropejski przykład), bądź słabiej wyjaśnia warianty sfer publicznych społeczeństw, które np. na drogę ewolucji kapitalistycznej wchodziły z pewnym opóźnieniem i w oparciu o nieco odmienny model polityczny (choćby brak własnej podmiotowości państwowej, nieco później konsekwencje "wygranej" rewolucji w wariancie sowieckim) oraz model urynkowania z wyraźną dominacją rolnictwa, a nie przemysłu (to jest przykład Wielkopolski z przełomu XIX i XX w.).

Z innej strony może zostać zakwestionowany na gruncie refleksji, która bardziej generalnie wymyka się interpretacjom zakorzenionym w kulturze europejskiej (o tym wiemy zaskakująco niewiele, por. choćby Eisenstadt 2002). W tym miejscu szczególnie interesującymi jawią się pytania postawione kilka lat późniejszej w przywołanej już pracy zbiorowej: "O miejskiej sferze publicznej. Obywatelskość i konflikty o przestrzeń", Nowak, Pluciński 2011). Praca ta nie niesie odpowiedzi na fundamentalne pytania i nie rozwiewa pojawiających się wątpliwości, ale ujawnia, zdaniem jednego z dwóch redaktorów, słabości dominującej refleksji, uwidaczniając jednocześnie potrzebę "przekraczania" i "partykularnych rozstrzygnięć" (por. Nowak, Pluciński 2011). Tak jest w przypadku zagadnienia źródeł współczesnego wolontariatu⁸, który wydaje się dzisiaj istotnie różnić od tego "klasycznego" odwołującego się do pomocy innym (jako indywidualnego, etycznego działania charakteryzującego się systematycznością, jednocześnie niejako przy okazji podważającego mechanizmy społecznej ekskluzji).

Intrygujące w związku z tym są kolejne pytania, co jest źródłem klasycznego wolontariatu, co jest istotą tego "nowego" i np., co to "nowe" w sobie zawiera oraz być może bardziej podstawowe pytanie: czy to "nowe" jest nowe (por. Basińska, Jeran 2014) i jak postrzegać współczesne tendencje kulturowe w kontekście szerszym i bardziej genetycznym?

Próba odpowiedzi na pytania zawarta została w rozprawie habilitacyjnej, ale zdaniem autora jest tam również oferta socjologicznej interpretacji o bardziej uniwersalnym

---

⁸ Można osadzić go teoretycznie w najszerzej rozumianej sferze podmiotowości społecznej i co za tym idzie w sferze publicznej.

charakterze, można ją nazwać: "staro-instytucjonalną" (w nawiązaniu do jednego z nurtów tzw. heterodoksyjnej ekonomii)⁹. Zakładając jednocześnie "uporczywe" utrzymywanie się pewnych aspektów rzeczywistości zbiorowej (chodzi tu np. konkretnie o inspiracje *voluntas*), które podlegając przekształceniom zachowują swój wyodrębniający się charakter. Wnioskowanie powyższe jest bezpośrednim nawiązaniem do koncepcji z przełomu XIX i XX w. amerykańskiego ekonomisty Thorsteina Veblena (rówieśnika Webera), a precyzyjniej jego rozumienia sposobu oddziaływania "instytucji", która jak "instynkt" podtrzymuje określone stosunki, nawet w opozycji do chcących je reformować, w imię poprawy systemowej racjonalności (por. Nowak 2011).

Aspektem przedkładanego stanowiska były również zagadnienia dotyczące badań form aktywizmu społecznego. Ważnym elementem poszerzania zakresu samoświadomości metodologicznej autora było zorganizowanie w maju 2007 roku konferencji zatytułowanej: "Metody i techniki badania społeczeństwa obywatelskiego. Jak badać działania społeczne?"¹⁰. Zapis ustaleń z tego spotkania można znaleźć w kolejnej pracy zbiorowej problemowo zatytułowanej: "Jak badać społeczeństwo obywatelskie? Doświadczenia praktyków" (Nowak, Nowosielski 2008) oraz w formule badawczej dwóch projektów, z których dane wykorzystano w książce habilitacyjnej.

Intencją redaktorów tomu z 2008 roku było m.in. zebranie w jednym miejscu różnych empirycznych ujęć zagadnienia (zarówno jakościowego, jak i ilościowego) oraz zaproponowanie płaszczyzny badań, która wyszłaby naprzeciw koncepcji społeczeństwa cywilnego, wyznaczonego skłonnością do indywidualnego "angażowaniem się" (aktywizmu) oraz tendencjami do instytucjonalizacji tego zaangażowania, w formule np. stowarzyszeń, czy fundacji. Jednym z elementów zaproponowanych strategii było połączenie stosowania narzędzi ilościowych (badania sondażowego na kwotowej próbie oraz ankiety audytoryjnej) z analizami biograficznymi. Przy czym narzędzie ilościowe służyło do selekcji respondentów wywiadów pogłębionych i biograficznych (co jest w pewnym zakresie przekroczeniem konwencji "triangulacji" rozpowszechnionej w badaniach socjologicznych).

---

⁹ Wnioskowanie zaproponowane przez habilitanta stara się unikać normatywizmu (obecnego u samego Veblena i u jego kontynuatorów), dostrzega jednak potencjał przywołanego już "neoklasycyzmu" w interpretacji współczesności, co daje socjologom poznawcze korzyści w ich teoretycznych poszukiwaniach.

¹⁰ Kontynuacja tego zamysłu zrealizowana została w maju, w roku 2015, w ramach Transdyscyplinarnego Sympozjum Badan Jakościowych w Poznaniu. Zorganizowana została grupa tematyczna zatytułowana: Strategie i metody badania aktywizmu i ruchów społecznych (materiały dot. konferencji można znaleźć na stronie: <http://tsbj2015.pl/>).

Sprawczość indywiduów a sprawczość społeczna

Kolejnym wyróżniającym się "lejtmotywem" zainteresowań habilitanta jest zagadnienie zmiany społecznej rozpatrywanej jako przesłanka wnioskowania o kształcie sfery publicznej. Zagadnienie to ściśle wiąże się z problemem rewolucji jako "przyczyny" zmiany. Rozwijana tu refleksja nawiązuje do dwóch typów namysłu, ale również do dwóch źródłowych uwarunkowań. Filozofii historii Hannah Arendt (rodzącej się pod wpływem doświadczenia pierwszej połowy XX w., a w szczególności doświadczeń Holocaustu) oraz stosunkowo rzadko eksplorowanej dziś przez socjologów i oryginalnie środkowoeuropejskiej refleksji Leszka Nowaka (a także grona badaczy którzy rozwijali i nawiązywali do jego myśli analizujących realny socjalizm i jego upadek, przykładem może być przywoływany tu również Krzysztof Brzechczyn). I w jednym i drugim przypadku to, co kluczowe dla późniejszej książki poświęconej wolontariatowi, dotyczy obrazu i korelatów sprawczości podmiotu w historii. A te są związane z kategoriami nierzadko wymykającymi się racjonalności działania maksymalizującego, jak wykorzystywane przez Arendt: "szczęście publiczne", kategoria wolności widziana jako uniwersalna tendencja (Arendt 2003) oraz pojmowanie granic racjonalności wynikające z warunków w jakich działa podmiot (Nowak 1991).

Istotnym elementem refleksji teoretycznej jest tutaj pojęcie tradycjonalizmu zaczerpnięte od Arendt, odnajdywane również w teoretyzowaniu socjologicznym Edwarda Shilla (Shills 1981) (por. także Nowak 2009). Przy czym pojęcie to w zaproponowanym wariantcie interpretacyjnym denotuje nie tyle nawiązania do konserwatyzmu, czy też przywiązanie do tego co było, ale jest (zapewne paradoksalnie) źródłem społecznych innowacji. Taki typ interpretacji znajdujemy właśnie u Hannah Arendt, gdy ta doszukuje się specyfiki tzw. Rewolucji Amerykańskiej (1775-1783) w nawiązaniach do antycznego dorobku cywilizacyjnego (por. Arendt 2003), czy jak Albrecht Dihle poszukuje przełożeń znaczeń pojęcia woli z antyku na dzisiejsze pytania badawcze psychologii (por. Dihle 1982). Taki tradycjonalizm nie jest również po prostu obskurantyzmem, czy przejawem intelektualnej wsobności, ale przeszukiwaniem możliwych punktów oparcia dla "wymyślenia" tu i teraz, przy realizacji celów, które nie mogą być, choćby z racji warunków: "wchodzeniem do tej samej rzeki". A tego rodzaju refleksja, zdaniem habilitanta, jest użyteczna także przy interpretacjach "rewolucji <<Solidarności>>" z lat 1980-1981 (por. Nowak 2007, Nowak 2009), jak i w analizach współczesnych ruchów miejskich, których siłę ujawniły bardzo niedawno wybory samorządowe z 2014 roku. Przeszłość lub nawiązania do

tego co jest (choć być może gdzie indziej) są tutaj dwoma źródłami inspiracji, które będąc "wtórnymi", stają się oryginalne na mocy współobecności: tego co stare, z tym co nowe; tego co endogenne (lokalne) z tym co egzogenne (europejskie, czy globalne). Sam problem rewolucji - nazwijmy ją: konserwatywną - wart jest szerszej refleksji ze względu na specyfikę podobnych działań, które są formą mertonowskiego buntu i jednocześnie innowacji. Są silnie związane ze *status quo ante*, formułują postulaty prospektywne (jak choćby z programu "Solidarności" z 1981 roku dotyczące "samorządnej Rzeczypospolitej"¹¹).

Pokolenie dzisiejszych 40-latków szczególnie dosadnie mogło się o tym przekonać na przestrzeni ostatnich 10 lat (nie mając doświadczeń "Solidarności"). Zdarzeniami, które w środowiskach nauk społecznych wywołały ożywione dyskusje (na temat specyfiki współczesnych rewolucji) były tutaj: opór i protesty na Ukrainie, czyli tzw. "Pomarańczowa rewolucja" z lat 2004-5 i najświeższe wydarzenia nazwane "Euromajdanem" z 2014 roku oraz równie doniosłe, gdy idzie o skutki globalne akty kontestacji, które rozegrały się na północy Afryki, gdzie zupełnie nieoczekiwanie uruchomione zostały procesy emancypacyjne, nie prowadząc do wytworzenia systemów demokratycznych w europejskim sensie (w wielu przypadkach restytuując formy rządów silnie związane z religią). Odwoływały się one do (powtórnego) odkrywania zarówno praw typu politycznego (ang.: *political citizenship*), jak i praw typu socjalnego (ang.: *social citizenship*), co przywodzi na myśl interpretacje Thomasa H. Marshalla z lat 50. XX w. (por. Marshall 1992). I w jednym i drugim przypadku uruchamiając jednocześnie podmiotowe sprawstwo i tendencje do zmiany reżimu politycznego na inny.

Co ciekawe, symbolem rewolucji, w przypadku wydarzeń w Afryce, stał się nie jakiś ruch społeczny, ale indywiduum: Mohamed Bouazizi, który dokonał samospalenia zimą 2010 roku w Tunezji. Ten akt autodestrukcji (jakkolwiek różny np. od w dużej mierze anonimowego poświęcenia obrońców Majdanu zimą zeszłego roku) uruchomił zbiorowy protest, którego oddziaływania wielokrotnie przekroczyło ramy jednego społeczeństwa¹².

---

¹¹ Jako przedstawicielskich rządów robotników wielki zakładów pracy), na tle etatystycznych form rządu schyłkowego PRL-u. Taki tradycjonalizm (jeżeli zgodzimy się, że jest to tradycjonalizm) nade wszystko reorientuje proces historyczny, a przynajmniej wykazując podobne ambicje. Abstrahuję tutaj jednocześnie od interpretacji, które każą rozpatrywać ów fenomen jedynie z "formalno-politycznego" punktu widzenia, np. w kontekście politycznej teorii Charlesa Tilly'ego (por. Brzechczyn 2007).

¹² Podobnych aktów oczywiście można przywołać więcej, odwołując się również do rodzimych przykładów z najnowszej historii (choćby przykład samobójstwa Ryszarda Siwca z 1968 roku - które jednak nie pociągnęło za sobą poważniejszych społecznych konsekwencji).

Istotne i intrygujące wydaje się, że stosunkowo rzadko w literaturze socjologicznej natykamy się na ten szczególny rodzaj inspiracji zmiany społecznej, która odbywa się nie tyle pod wpływem współdziałania (ruchu społecznego, zbiorowego protestu etc.), co na mocy indywidualnego, bądź zbiorowego aktu podlegającego społecznej interpretacji (tutaj z reguły pojawia się owo oddziaływanie "tradycjonalizmu"). Sugeruje to mniej kooperacyjne i mniej komunikacyjne źródła samej zmiany, choć wiele mówi o komunikacyjnych charakterze jego interpretacji¹³.

Zapis poszukiwań habilitanta pozwalających prześledzić przywołany proces poznawczy można rozpocząć od pracy zbiorowej: "O rewolucji. Obrazy radykalnej zmiany społecznej" (Brzechczyn, Nowak 2007) oraz w rozdziale innej przywołanej już pracy zbiorowej pod redakcją naukową Włodzimierza Wesołowskiego "Koncepcje polityki" (Wesołowski 2009). Obydwie książki (analizując je w całości) dość dobrze oddają intelektualny ferment jaki wytwarza okres, który da się opisać jako późna transformacja (bądź "post-transformacja"), a który jest/był w istocie - zdaniem habilitanta - poszukiwaniem tożsamości, w sytuacji dostrzeżenia ograniczeń dominujących narracji społecznych (por. choćby tezę: "końca historii" Francis Fukuyamy, "zewnętrznościowych", redukcjonistycznych źródeł inspiracji zogniskowanych w pojęciu "transformacji", czy choćby Putnamowskiego obrazu zaufania i kooperacji w kontekście diagnozy społeczeństwa obywatelskiego (por. tegoż tezy z pracy poświęconej historii Włoch, Putnam 1992).

"Teoria" nieracjonalnego działania

Bezpośrednim elementem inspiracji teoretycznych habilitanta przy pisaniu książki habilitacyjnej był semantyczny wymiar łacińskiego pojęcia *voluntas* - rdzenia pojęć: wolontariusz, wolontariat, czy też przymiotnika woluntarystyczny. Źródłosłów ten, w nawiązaniu do łaciny uruchamia szeroki zakres znaczeń bliskich pojęciu woli, równocześnie nawiązując do prawa, czy zagadnień pojmowania sfery *sacrum*. Ich odniesień można doszukać się w klasycznej Grece (por. Dihle 1982), mają zatem również przedłaciński rodowód. Bardziej współczesne ujęcia zaczerpnięte od Ojców kościoła wskazują na powiązania tego pojęcia z rozumieniem wolicjonalnego działania związanego bardziej z

---

¹³ Wnioski z powyższej refleksji osadzone w kontekście klasycznego teoretyzowania Emila Durkheima (por. Durkheim 2006) legły u podstaw zaproponowanej wizji wolontariatu i aktywizmu, ale zastosowanie tego wątku interpretacji wydają się szersze.

odruchem niż kalkulacją (por. podrozdział: "*Voluntas* od klasycznej do współczesnej definicji pojęcia"). Ten aspekt znaczeniowy inspirował do poszukiwania źródłem działania dla dobra innych nie tyle we właściwej dla rozpowszechnionego ujmowania "nieodpłatnej pracy", czy zrationalizowanym współdziałaniu (w kategoriach wspólnych interesów), lecz powrotu do konceptualizacji odruchu etycznego, który rzadko jest systematyczny, rzadko kiedy da się go przewidzieć (i rzadko jest racjonalny w wąskim rozumieniu kalkulacyjności). Z drugiej strony jest przedmiotem społecznej interpretacji z punktu widzenia motywów tego działania i jego społecznego sensu. To inni a nie działający aktor nadają mu sens, inni nadają również sens kooperacji, która może być ich następstwem. Tutaj w sukurs socjologicznym poszukiwaniom idzie zarówno neoklasyczne odczytanie stanowiska Emila Durkheima (por. Durkheim 2006), jak i przywoływanego już dwukrotnie filozofowanie Jürgena Habermasa (Habermas 1999). Działanie komunikacyjne zestawione zostaje ze zrekonstruowaną na podstawie klasycznych już socjologicznych teorii działania morfologią "działania inspirowanego *voluntas*" (por. rozdział: "<<Działanie inspirowane *voluntas*>>", na gruncie wybranych socjologicznych teorii działania"). W ten sposób ujmowane działanie jest rezultatem emocjonalnego wzbudzenia, które prowadzi do podjęcia zachowania-działania (bo nie jest do końca jasne w jakim stopniu jest ono refleksyjne), którego punktem odniesienia jest Inny, bądź kontekst społeczny uosabiany w systemie norm i wartości. Tę formę komunikacji, nie do końca podmiotowej i nie do końca komunikacyjnej (na mocy nawiązania do weberowskiej charyzmy), habilitant zdecydował się nazwać "komunikacją przez działanie" (por. podrozdział: "Działanie komunikacyjne a <<komunikacja przez działanie>>").

Wskazane rozumienie źródeł działania, które zgodnie ze standardem literaturowym określa się jako "prospołeczne" (por. Reykowski 1979) pozwala powrócić do pytań o motywacyjne źródła zachowań-działań prospołecznych, a także źródła wolontariatu jako formy instytucjonalizacji fenomenu działania dla dobra innych. Rodzi to krytyczne przemyślenia na temat dominującego obecnie paradygmatu mówienia na temat aktywności obywatelskiej jako formie spragmatyzowanej kooperacji, która wykazuje tendencje do wzmacniania się pod wpływem tendencji podmiotowościowych (np. kolejnych fal demokratyzacji). Inspiruje również ostrożną krytykę instytucjonalnej i "od-ekonomicznej" perspektywy aktywizmu obecnej choćby u przywołanego już Roberta Putnama (por. Putnam 1992, 2008), ale również u wpływowych w latach 90. XX w. ekonomistów instytucjonalnych, jak choćby Douglassa C. Northa (1989).

Pójściem o krok dalej w interpretacji opisywanego fenomenu była próba diagnozy aktywności społecznej i wolontariatu w oparciu o przyjęte założenia, które np. dawałyby podstawy do zrozumienia silnych różnicowań poziomów zjawiska w Europie (por. podrozdział: "Uzupełnienie konceptualizacyjne i analizy empiryczne"). Nie są one już następstwem "niedorozwoju" (czy niedostatecznego "przetransformowania"), ale rezultatem uwarunkowań, które blokują mechanizmy artykulacji "komunikacji przez działanie", blokują równocześnie procesy upowszechniania się praktyk prospołecznych i ich instytucjonalizacji na poziomie masowym. Pozwala to odwołując się do źródeł teoretycznych (tym razem) spoza socjologii wprowadzić kolejne pojęcie: "naturalnego poziomu aktywizmu" (parafrazę "naturalnego poziomu interesu", por. Wicksell 1936) będące ilustracją rozpowszechnienia postaw prospołecznych, przy założeniu, że są one zarówno rezultatem "naturalnej" skłonności do tego typu zachowań-działań (danej kategorii osób umownie określanych aktywistami), jak i konsekwencją swoistej presji skłaniającej do działania prospołecznego na mocy tradycji, zwyczaju, czy specyfiki reżimu socjalnego oraz np. mechanizmów redystrybucji.

Osobną część refleksji stanowią próby obrony zaproponowanego stanowiska na gruncie analizy empirycznej, precyzyjniej zaś np. na podstawie ilościowej, eksploracyjnej analizy czynnikowej oraz jakościowych wywiadów pogłębionych zorientowanych na narracje biograficzną osób (respondentów), których postawy da się opisać jako aktywistyczną, a ich samych jako społecznych aktywistów.

Jakkolwiek zaproponowane stanowisko nie rości sobie praw do konstruowania teorii, to stanowi zaproszenie do dyskusji na temat socjologicznej teorii działań prospołecznych (lub jak proponuje autor, do nawiązywania do pojęcia "działania inspirowanego *voluntas*").

Nawiązania literaturowe (wykorzystane w autoreferacie)

- Arendt, Hannah, *O rewolucji*, Czytelnik, Warszawa 2003.
- Jeran, Agnieszka, Basińska Anita, *Nowy wolontariat w polu różnicowań – poszukiwanie modelu*, "Kultura i Edukacja" nr 1, 2014.
- Brzechczyn, Krzysztof, *Odrębność historyczna Europy Środkowej*, Wydawnictwo Humaniora, Poznań 1998.
- Brzechczyn, Krzysztof, *Rozwój teorii rewolucji w socjologii historyczno-porównawczej. Próba analizy metodologicznej*, w: *O rewolucji. Obrazy radykalnej zmiany społecznej*, Wydawnictwo Wydziału Nauk Społecznych UAM, Poznań 2007.
- Chałasiński, Józef, *Inteligentne getto kultury polskiej*, "Regiony" nr 4 (79), 1995.
- Dihle, Albrecht, *The Theory of Will in Classical Antiquity*, University of California Press, 1982.
- Durkheim, Emil, *Samobójstwo, studium z socjologii*, Oficyna Naukowa, Warszawa 2006.
- Eisenstadt, N. Shmuel, *Concluding Remarks: Public Sphere, Civil Society, and Political Dynamics in Islamic Societies*, w: *The Public Sphere in Muslim Societies*, M. Hoexter, S.N. Eisenstadt, N. Levitzon, State University New York Press, New York 2002.

- Ekiert, Grzegorz, Foa, Roberto, *Civil Society Weakness in PostCommunist Europe: A Preliminary Assessment*, "Carlo Alberto Notebooks" 198, 2011, tekst dostępny on-line: www.carloalberto.org/working_papers.
- Gramsci, Antonio, *Nowoczesny Księżę*, publikacja Studenckiego Koła Filozofii Marksistowskiej (Uniwersytet Warszawski) Warszawa 2006, tekst dostępny on-line: <http://www.filozofia.uw.edu.pl/skfm/publikacje/gramsci05.pdf>, data przeglądania wiosna 2015
- Habermas, Jürgen, *Teoria działania komunikacyjnego*. Tom 1.: Racjonalność działania a racjonalność społeczna, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa 1999.
- Habermas, Jürgen, *Strukturalne przeobrażenia sfery publicznej*, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa 2007.
- Kozyr-Kowalski, Stanisław, *Socjologia, społeczeństwo obywatelskie i państwo*, Wydawnictwo Naukowe UAM, Poznań 2004.
- Marshall, Thomas H., Battmore, Tom, *Citizenship and Social Class*, 1992.
- North, Douglass, *Institutional Change and Economic Performance*, Cambridge Univ. Press, Cambridge 1989.
- Nowak, Leszek, *U podstaw teorii socjalizmu*; t. I: Własność i władza. O konieczności socjalizmu, Wydawnictwo Nakom, Poznań 1991.
- Nowak, Marek, *Realny socjalizm jako „pozór zontologizowany”*. Rekonstrukcja koncepcji Jadwigi Staniszkis, w: *Obrazy PRL. O konceptualizacji realnego socjalizmu w Polsce*, K. Brzechczyn red., Wydawnictwo Instytutu Pamięi Narodowej, Poznań 2008.
- Nowak, Marek, Nowosielski, Michał (red.), *Jak badać społeczeństwo obywatelskie? Doświadczenia praktyków*, Wydawnictwo Naukowe UAM, Poznań 2008.
- Nowak, Marek, *Polityka jako wolność pozytywna i wolność negatywna: Koncepcje Hannah Arendt*, w: *Koncepcje polityki*, W. Wesołowski red., Wydawnictwo Naukowe Scholar, Warszawa 2009.
- Nowak, Marek, *Działania obywatelskie a transformacja ustrojowa w Polsce*, "Ruch Prawniczy, Ekonomiczny i Socjologiczny" nr 1/2010.
- Nowak, Marek, Pluciński Przemysław, *Problemy ze sferą publiczną. O pożytkach z partykularnych rozstrzygnięć*, w: *O miejskiej sferze publicznej. Obywatelskość i konflikty o przestrzeń*, M. Nowak, P. Pluciński (red.), Wyd. Ha!Art, Kraków 2011.
- Ost, Dawid, *Kłeska Solidarności*, Wydawnictwo Muza, Warszawa 2007.
- Pluciński, Przemysław, *Spółczesność obywatelskiego koncepcja liryczna. Przyczynek*, w: M. Nowak, M. Nowosielski (red.), *Czy społeczny bezruch? O społeczeństwie obywatelskim i aktywności w współczesnej Polsce*, Wydawnictwo Instytutu Zachodniego, Poznań 2006.
- Pluciński, Przemysław, *Sfera publiczna a społeczeństwo cywilne. Próba zwięzłej interpretacji Habermasowskiej teorii*, w: *O miejskiej sferze publicznej. Obywatelskość i konflikty o przestrzeń*, M. Nowak, P. Pluciński (red.), Wyd. Ha!Art, Kraków 2011.
- Pluciński, Przemysław, *Decyzjonizm zamiast debaty? O przeciwnych wzorach działania w sferze publicznej*, "Ruch Prawniczy, Ekonomiczny i Socjologiczny" nr 4, 2011.
- Putnam, Robert D., *Making Democracy Work. Civic Tradition in Modern Italy*, Princeton Univ. Press, Princeton 1992.
- Putnam, Robert D., *Samotna gra w kręgle. Upadek i odrodzenie wspólnot lokalnych w Stanach Zjednoczonych*. Wydawnictwo Naukowe i Profesjonalne, Warszawa 2008.
- Reykowski, Janusz, *Motywacje postawy prospołeczne a osobowość*, Państwowe Wydawnictwo Naukowe, Warszawa 1979.
- Sowa, Jan, *Fantomowe ciało króla. Peryferyjne zmagania z nowoczesną formą*, Universitas, Kraków 2011.
- Staniszkis, Jadwiga, *Ontologia socjalizmu*, Wydawnictwo Dante, Nowy Sącz 2006.
- Załęski, Paweł S., *Spółczesność obywatelskie według "Solidarności" i PZPR*, w: *Rozdroża praktyki i idei społeczeństwa obywatelskiego*, W. Misztal, A. Kościński, Wydawnictwo IFiS PAN, Warszawa 2011.
- Wicksell, Knut, *Interests and Prices. A Study of the Causes Regulative the Value of Money*, Sentry Press, New York 1936.

M. Nowak

4. Omówienie pozostałych osiągnięć badawczych

Śledząc dorobek publikacyjny habilitanta można wyróżnić dwa kolejne nurty zainteresowań pozostające z omówionymi powyżej w związku. Są to (1) **zagadnienia migracji** (związane z

zaangażowaniem habilitanta w prace Centrum Badań Migracyjnych UAM, CeBaM¹⁴) oraz (2) **studia z zakresu socjologii miasta**, precyzyjniej zaś zagadnienia podupadania miast, przestrzeni publicznej i rewitalizacji obszarów miejskich.

Pierwszy z nurtów (migracyjny) zaowocował m.in. zaangażowaniem się w poznańskie badania projektu badawczego EUREQUAL¹⁵, publikacją pracy zbiorowej "(Post)transformational Migration. Inequalities, Welfare State, and Horizontal Mobility" (2011) oraz artykułów w "Ruchu Prawniczym Ekonomicznym i Socjologicznym".

W przypadku drugiego nurtu zainteresowań dominują kolejne trzy kierunki:

- **problem ewolucji miast środkowoeuropejskich.** W tym zakresie habilitant współredagował pracę zbiorową: "Declining cities/developing cities: Polish and German perspectives" (2008).
- **Zagadnienia przestrzeni publicznych i ich wartościowania**, co zainspirowała współpraca w ramach projektu "Karty przestrzeni publicznej" (organizowanej przez Urząd Miasta Poznania na potrzeby Kongresu Urbanistów Polskiej z 2009 roku)¹⁶ oraz przy realizacji grantu uzyskanego przez Uniwersytet Ekonomiczny w Poznaniu zatytułowanego: "Wartość przestrzeni publicznych – ujęcie modelowe i zastosowanie w wybranych miastach" (projekt badawczy własny N N114 248939, nr umowy: 2489/B/H03/2010/39)¹⁷ oraz
- **praktyczne studia na temat procesu rewitalizacji.** Ostatni, być może najważniejszy z wskazanych nurtów badawczych zaowocował projektem badawczym próbującym odpowiedzieć na praktyczne pytanie o społeczne konsekwencje rewitalizacji. Stanowił on podstawę publikacji książki: "Oceny rewitalizacji. Studium zmian na poznańskiej Śródcie" (2011), a następnie szeregu kolejnych artykułów i rozdziałów w pracach zbiorowych oraz artykułów w czasopismach m.in. w "Polish Sociological

---

¹⁴ Więcej informacji można znaleźć na stronie: <http://www.cebam.amu.edu.pl/>.

¹⁵ Projekt EURQUAL to akronim od: 'Social Inequality and Why it Matters for the Economic and Democratic Development of Europe and its Citizens: Post-Communist Central and Eastern Europe in Comparative Perspective' - badania 13 krajów postkomunistycznych zorientowane na uchwycenie specyfiki nierówności społecznych (więcej na stronie [www: http://eurequal.politics.ox.ac.uk/](http://eurequal.politics.ox.ac.uk/)). Poznańska edycja tego badania pozwoliła m.in. dokonać analizy nierówności społecznych w Powiecie Poznańskim, co zostało wykorzystane w analizach habilitanta z zakresu socjologii miasta.

¹⁶ Kongres odbył się w Poznaniu. Więcej informacji można znaleźć na stronie [www: http://www.tup.org.pl/index.php?option=com_content&view=article&id=428%3Aprzestrze-publiczna-a-jakosc-i-zamieszkiwania&Itemid=1&lang=pl&limitstart=1](http://www.tup.org.pl/index.php?option=com_content&view=article&id=428%3Aprzestrze-publiczna-a-jakosc-i-zamieszkiwania&Itemid=1&lang=pl&limitstart=1)

¹⁷ Obecnie, niestety z pewnym opóźnieniem, opracowywana jest czteroautorowska praca zbiorowa rekonstruująca ustalenia tego projektu. Celem opracowania było nakreślenie specyfiki postrzegania poszczególnych typów przestrzeni publicznych ze względu na ich wyróżniające się (jeszcze precyzyjniej: wyróżnione przez użytkowników) cechy. Z racji tego, że badania przeprowadzono w wybranych miastach (Gdańsku, Poznaniu i Wrocławiu) hipotetycznie założono, że poszukiwane odrębności da się badawczo uchwycić i że poczynione ustalenia mają sens poznawczy i uogólniający.

Review" (2014), które za podstawę empiryczną brały materiały badawcze z przeanalizowanego studium przypadku i ze współczesnych danych z rynku nieruchomości. Autor książki habilitacyjnej brał również udział z referatem w "Kongresie rewitalizacji", który odbył się w 2012 roku w Krakowie Nowej Hucie¹⁸, a także w szeregu mniejszych wydarzeń o zasięgu lokalnym. Zaangażowanie w zagadnienia rewitalizacyjne sprowokowało również podjęcie się działalności społecznej i eksperckiej.

Wskazane obszary zainteresowań były podstawą do przygotowywania wystąpień na konferencjach między innymi podczas kolejnych Zjazdów Polskiego Towarzystwa Socjologicznego i Kongresów Europejskiego Towarzystwa Socjologicznego¹⁹.

---

¹⁸ Program konferencji opublikowany jest na stronie:

http://irm.krakow.pl/uploadUser/file/2_KRM/290812_program%20kongresu.pdf

¹⁹ Referaty na Kongresach ESA w ostatnich latach (2011, 2013):

- kongres socjologiczny w Genewie: *Revitalization of cities in the absence of legislative support: a case of unsuccessful politics and overactive policies, from Poznań, Poland.*

- kongres socjologiczny w Turynie referaty:

(1) *From 'voluntas' to voluntary work? Questions of a voluntary action in the time of crisis* oraz

(2) *The Social Value of the Public Spaces in the Central European City: The Case Studies from Gdańsk, Poznań, and Wrocław (Poland).*